

Debatter og reguleringer af muslimske tørklæder – populisme og symboler

Rikke Andreassen lektor, ph.d., Malmø Universitet (*Malmö Högskola*), Sverige

Birte Siim professor, Institut for Kultur og Globale Studier, Aalborg Universitet

Artiklen viser, hvordan det muslimske tørklæde er blevet et symbol for en kamp om liberale principper og værdier knyttet til demokrati, køn og ligestilling, og hvordan det ofte anvendes af populistiske kræfter som symbolpolitik med det mål at fremme politiske 'problemer' inden for tilgrænsende politikområder, for eksempel en mere restriktiv immigrations- og integrationspolitik. Artiklen viser, at deltagerne i den offentlige debat har anvendt principper om demokrati, køn og ligestilling som argumenter både for og imod retten til at bære tørklæder og slør. Forfatterne argumenterer for, at det er en demokratisk udfordring at imødekomme mindretals kulturelle og religiøse diversitet, eksemplificeret ved det muslimske tørklæde, og udvikle en multidimensionel ligestillingspolitik, der forbinder princippet om etnisk ligestilling med kønsligestilling.

Indledning

Danmark har i stil med andre europæiske lande oplevet en række debatter og diskussioner om muslimske kvinders hoved- og kropsbeklædninger. I debatterne anvendes tørklæder som kulturelle, religiøse og politiske symboler, som fortolkes forskelligt af de involverede parter: De kan betragtes både som et udtryk for kvinders individuelle autonomi og identitet og accepteres som udtryk for mindretalsgruppers religiøse identitet, eller de kan forkastes som et eksempel på kvindeundertrykkelse. Det er en af artiklens pointer, at de forskellige fortolkninger, af muslimske tørklæder ikke kun udspringer af individuelle værdier og identiteter, at debatter og argumenter er dybt

forankret i den nationale selvforståelse, de politiske institutioner og den politiske kultur.

Artiklen er inspireret af refleksioner med udgangspunkt i det europæiske forskningsprojekt VEIL (*Values, Equality and Differences in Liberal Democracies. Debates about Muslim Women's Headscarves in Europe*).¹ Projektets sammenlignende analyser af europæiske debatter illustrerer, at muslimske tørklæder er anledning til politiske konflikter og demokratiske dilemmaer, som enten kan referere til universelle principper om lighed eller til anerkendelse af minoritetsgruppers ret til forskellighed (Kilic 2008; Siim 2007a).

Artiklen indledes med en kort opsummering af hovedtræk i de europæiske debatter som baggrund for at forstå den danske debats særtræk. Herefter zoomes der ind på den danske case med udgangspunkt i to debatter: Folketingsdebatten om forbud mod tørklæder i 2004 og den såkaldte burka-debat i 2009. Analyserne af de danske debatter viser, at tørklæder overvejende italesættes som et monolitisk symbol på kvindeundertrykkelse, og at de offentlige debatter ofte kommer til at handle om køn og ligestilling. Samtidig fremanalyseres det, hvordan tørklæder bliver en platform til inklusion og eksklusion af mindretal i det multikulturelle samfund. Debatten ses i det perspektiv som en kritisk case for demokratisk ligestilling, der belyser det danske demokratis imødekommelse over for religiøse mindretal.

Den politisk initierede debat om tørklæder og slør kan desuden fortolkes som et udtryk for symbolpolitik, der anvendes som middel til at fremme andre politiske hensyn. Den tredje sektion diskuterer, hvad tørklædesymbolpolitikken har betydet for den konkrete politik gennem en sammenlignende analyse af debatter og regulering af tørklæder i Østrig, Holland og Danmark.

Spørgsmålet er, hvorfor de tre lande på trods af en voksende politisering af immigration og Islam hidtil har ført en relativ 'imødekomende' politik over for muslimske tørklæder. Der argumenteres for, at tørklædedebatter med fordel kan opfattes som et redskab for symbolpolitik snarere end som et selvstændigt politisk 'problem', der kræver en løsning. Det vises, at muslimske tørklæder anvendes af de populistiske partier som redskab til at fremme en restriktiv migrations- og integrationspolitik. Analysen peger på, at liberale principper kan bruges både som argumenter mod og som forsvar for muslimske mindretals rettigheder.

Afsluttende opsummeres artiklens konklusioner, og som perspektivering anvendes det muslimske tørklæde som afsæt for en diskussion af demokratiske dilemmaer og teoretiske spændinger mellem universalistiske principper og partikularistiske identiteter. I det perspektiv kan tørklædedebatterne belyse det danske demokratis barrierer og muligheder for at inkludere etniske minoritetskvinder som lige medborgere. (Siim & Skjeie 2008; Siim & Borchorst 2008). Der argumenteres i artiklen for, at der er behov for nye forståelsesrammer og strategier for demokratisk ligestilling, der sammentænker principper om kønsligestilling med etnisk og religiøs ligestilling.

Debatter og regulering af muslimske tørklæder i Europa

I dette afsnit gives et kort oversigt over resultaterne af VEIL-projektets sammenlignende analyser af regulering af og debatter om muslimske tørklæder i otte europæiske lande (se Kilic, Saharso & Sauer, 2008). Projektets fokus er på dokumentanalyser på udvalgte samfundsarealer, bl.a. i folketinget, i medierne, på arbejdsmarkedet, i retssystemet, i kvindegrupper/feministiske grupper og religiøse grupper. Den metodiske tilgang er inspireret af problemanalyser, 'what is the problem approach' (Bacchi 2008), der identificerer problemforståelse og løsningsforslag, og af 'critical frame analysis', som analyserer de bagvedliggende forståelsesrammer med henblik på at identificere, hvilke 'policy-frames' de sociale og politiske aktører trækker på som baggrund for deres argumentation (Kilic, Saharso & Sauer, 2008).²

De komparative analyser af europæiske tørklædedebatter kan belyse det komplekse samspil mellem de nationale migrations- og integrationspolitikker, offentlige debatter om tørklæder, majoritetens holdninger til tørklæder på den ene side og muslimske kvinders praksis, motiver og begrundelser for at bære tørklæder på den anden side. De viser, at forbud mod at bære hovedtørklæde, *hijab*, i offentlige institutioner er en undtagelse i Europa. Forbud ved lov findes hovedsagelig i lande, der som Frankrig og

Tyrkiet, har en forfatning, der af historiske grunde har adskilt kirke og stat. Argumenterne for at forbyde brug af tørklæder henviser dels til *republikanske* principper om sekularisme, dels til principper om *statens neutralitet*. Argumenter for at tillade tørklæder henviser både til *liberale* principper om religionsfrihed og antidiskrimination og til *multikulturelle* principper om anerkendelse og accept af mindretals kulturelle og religiøse rettigheder.

Analyserne viser desuden, at debatter om mindretals ret til at bære det religiøse hovedtørklæde, *hijab*, har udfordret politikere, intellektuelle og feminister over hele Europa, fordi de rejser centrale spørgsmål om fortolkning af ligestilling og om potentielle grænser for anerkendelse af religiøs og kulturel forskellighed. Både accept af og forbud mod tørklædebrug kan tolkes fra forskellige perspektiver: Accept kan enten opfattes som et positivt udtryk for anerkendelse af kulturelle og religiøse rettigheder eller som et negativt udtryk for manglende kønsligestilling. Forbud kan ligeledes opfattes både som et udtryk for kønsligestilling, da tørklæder ofte ses som et symbol på kvindeundertrykkelse og som et udtryk for diskrimination og manglende anerkendelse af muslimske kvinders ret til at praktisere deres religion og kultur.

De enkelte landes tilgang til regulering af tørklæder i Europa varierer fra *forbud mod hijab ved lov*, over *blød, selektiv regulering*, til *ingen lovreguleringer*. Disse forskelle kan ikke kun forstås ud fra deres tilgange til statsborgerskab og migration, men er også påvirket af forholdet mellem stat og kirke (se fx Saharso 2007; Kilic et al 2008). Sabine Berghahn (2008) har identificeret tre modeller for stat-kirke relationer: Den ene findes i sekulære stater, der, som Frankrig og Tyrkiet, har adskilt stat og kirke, og som har en streng offentlig regulering af brug af tørklæder. Den anden findes i sekulære stater, som definerer sig selv som neutrale og praktiserer en mere åben og forhandlende forståelse af neutralitet, nemlig Østrig, Tyskland og Holland. De har overvejende praktiseret liberale principper og har ikke vedtaget generelle restriktioner mod tørklæder ved lov, hverken i offentlige institutioner eller i private virksomheder. Den tredje model findes i lande med statskirker og omfatter foruden Danmark, Storbritannien, Østrig og Grækenland. Disse lande har alle haft en liberal model, uden eller med selektive reguleringer på den offentlige arena.

De to sekulære stater, *Frankrig og Tyrkiet*, har begge forbud mod alle religiøse symboler i offentlige fora, men de fortolker princippet om adskillelse af stat og kirke forskelligt. Frankrig vedtog i 2004 et *begrænset forbud* mod religiøse symboler i offentlige skoler begrundet med, at den franske stat er en verdslig stat, der bygger på adskillelse af stat og kirke (Kastoryano 2006). Tyrkiet

har derimod en mere omfattende tolkning af princippet om sekularisme, der er et argument for et *generelt forbud* af muslimske tørklæder på centrale offentlige arenaer, i Parlamentet og på universiteterne. Den tyrkiske sekularisme er i dag genstand for en ophedet politisk debat, da regeringens ønske om at ophæve tørklædeforbuddet på universiteterne tolkes både af den politiske opposition og forfatningsdomstolen som værende i strid med grundloven (se Saktanber & Corbacioglu 2008).

På trods af at *Frankrig og Tyskland* historisk har repræsenteret forskellige tilgange til statsborgerskab og immigration, hhv. jus soli og jus sanguines, har begge vedtaget love, der forbyder brug af tørklæder på enkelte offentlige arenaer. Tyskland har det største antal (muslimske) indvandrere og efterkommere i Europa og opfattes ofte som en model for etnisk segregation. Her har de enkelte delstater dog vedtaget ret forskellige modeller: a) Fem kristne delstater har forbudt lærerinder at bære tørklæde i offentlige skoler med argumenter, som henviser til statens neutralitet, samtidig med at det er tilladt nonner at undervise i offentlige skoler (Saharso 2007); b) 3 delstater har vedtaget en sekulær model, som forbyder alle religiøse symboler i de offentlige skoler; og c) otte delstater accepterer brug af muslimske tørklæder med henvisning til princippet om respekt for religiøse mindretal (Berghahn, 2008).

Storbritannien og Holland er begge betragtet som eksempler på multikulturelle modeller med en pluralistisk integrationspolitik påvirket af stærke traditioner for respekt for religionsfrihed og for anerkendelse af religiøse mindretal. Begge lande har hidtil vedtaget bløde, selektive offentlige reguleringer af de religiøse tørklæder. *Storbritannien* har en stærk tradition for antidiskrimination og har ingen central offentlig regulering af de muslimske tørklæder. I stedet findes en decentral tilgang til regulering, idet skoler fx har mulighed for at vedtage deres egne regler for uniformer i form af 'dress codes' på lokalt plan (Kilic, 2008). *Holland* har en stærk tradition for religionsfrihed og har ingen generel lov som forbyder muslimske tørklæder. Den hollandske tradition for *pillarization* indebærer, at katolicisme og protestantisme historisk udgjorde samfundets to søjler, og Islam accepteres i dag som en tredje søjle (Saharso, 2007). Her findes dog tøjregulativer for offentlige ansatte i politiet, i ministerier og for dommere, som begrænser den enkeltes ret til at udtrykke sin religion, og parlamentet vedtog i 2007 et generelt forbud mod fuld tildækning af ansigtet med henvisning til den offentlige sikkerhed. Alligevel peger hollandske forskere på, at muslimske minoriteter stadig med succes kan henvise til den stærke tradition for reli-

gionsfrihed som en støtte i deres kamp for at få ret til at bære hijab (Saharso & Lettinga, 2008).

Flere forskere har fremhævet, at den danske integrationspolitik, specielt siden regeringsskiftet i 2001, har været præget af voksende krav om assimilation og tilpasning af mindretal til såkaldte danske værdier og normer og af manglende politisk vilje til at imødekomme mindretals kulturelle og religiøse rettigheder (Hedetoft 2004; Mouritzen 2006, Siim 2007b). På trods af dette var der frem til foråret 2008 ikke vedtaget nogen lovgivning mod tørklæder i offentlige institutioner. Vedtagelse af et forbud mod religiøse og politiske symboler for juridiske dommere i 2008 var derfor et brud med den liberale tilgang til tørklæder. Dette er det første nationale forbud mod religiøs påklædning. Indtil da var det muligt for arbejdsgivere at forbyde ansatte at bære bestemte påklædninger, fx tørklæder og slør, men der fandtes ikke generelle forbud. I modsætning til de øvrige europæiske lande var de offentlige danske debatter længe domineret dels af konflikter på arbejdsmarkedet og retssager om ansattes ret til at bære *hijab* på arbejde, dels af mediedebatter om *hijab* som udtryk for kønsundertrykkelse og som en barriere for ligestilling (Andreassen & Siim 2007).

Den danske debat – tørklædet som en kritisk case for demokratisk ligestilling.

De nordiske lande har en række fællestræk, hvad angår medborger- og kønspolitiske modeller, men har igennem de sidste 20 år vedtaget forskellige immigrations- og integrationspolitikker (Siim & Borchorst, 2008). *Sverige* betragtes ofte som det mest multikulturelle land i Norden. Her blev stat og kirke adskilt i 2003, og dobbelt statsborgerskab indført i 2001 (Hedetoft et al 2006). *Danmark og Norges* integrationspolitikker bygger i højere grad på assimilation, og i begge lande har der været rejst sager om forbud mod at bære tørklæder på private arbejdspladser, men de offentlige debatter og retlige afgørelser har været forskellige (Siim & Skjeie 2008). På trods af disse forskelle har de nordiske velfærdsregimer hidtil haft en overvejende ensartet 'liberal' tilgang, som imødekommer brug af tørklæder i offentlige institutioner, og de norske og danske debatter om regulering af tørklæder var centreret om arbejdsmarkedet (Siim & Skjeie 2008; Andreassen & Siim 2007).

I det følgende gives en oversigt over de diskursive forståelsesrammer, principper og argumenter, der findes i de danske tørklædedebatter. Fokus er lagt på debatten i folketinget i 2004, da den angiver rammerne for den liberale danske tilgang til regulering. De politiske partiers væsentligste forståelsesrammer kan her identificeres som: 1) en demokrati-ramme, 2) en nationalistisk/danskheds-

ramme, 3) en kønsligestillings-ramme, 4) en rettigheds/religionsfriheds-ramme, 5) en decentraliseringsramme, parlamentet skal ikke lovgive om religion, 6) en multikulturalisme-ramme – i.e. en positiv holdning til et flerkulturelt samfund. Disse forståelsesrammer går ofte på tværs af de politiske partier og kan genfindes i debatter på de øvrige arenaer, hhv. på arbejdsmarkedet, i retssystemet og i mediedebatten (Andreassen & Siim 2007).

Den metodiske pointe er, at de grundlæggende forståelsesrammer direkte eller indirekte påvirker aktørernes argumenter, problembeskrivelse (diagnose) og problemløsning (prognose) på de enkelte samfundsarenaer, og de genfindes ofte på tværs af forskellige arenaer. En central dimension er aktørernes 'voice', som belyser hvilke gruppers erfaringer og perspektiver, der indgår i debatten, og hvilke der er fraværende. Denne dimension sætter fokus på inklusion og eksklusion af majoritets- og minoritetsgrupper i den offentlige debat, og den kan ses som en indikator for de bagvedliggende magtrelationer.

Folketingsdebatten om forbud mod hijab i offentlige institutioner

Den første folketingsdebat om tørklæder blev rejst i foråret 2004 af Dansk Folkeparti (DF) med Louise Frevert som ordfører.³ Partiet foreslog med inspiration fra Frankrig, at der skulle vedtages et forbud mod tørklæder, *hijab*, i alle offentlige institutioner. I modsætning til det franske forbud, som omfattende alle religiøse symboler, var det danske forslag rettet udelukkende mod det muslimske tørklæde. Overskriften var *Forslag til Folketingsbeslutning om forbud mod at bære kulturbestemt hovedbeklædning*, og det blev specificeret, at kulturbestemt hovedbeklædning refererede til „enhver type hovedbeklædning som ikke er en del af den kristen-jødiske tradition“.

Med baggrund i 'what is the problem'-tilgangen og 'frame analysis' som metoder til at analysere aktørernes argumenter og identificere de bagvedliggende forståelsesrammer eller 'policy frames',⁴ bliver Folketingsdebatten – såvel som den efterfølgende analyse af burka-debatten belyst ud fra spørgsmålene: Hvordan opfattes problemet; hvem ses som ansvarlige for problemet; og hvad foreslås som løsning på problemet (se Kilic, Rosenberger & Sauer 2008; Verloe & Lombardo 2007).

I Folketingsdebatten udtalte forslagsstiller Louise Frevert: „Tørklæder er et udtryk for kønslig tvang, som overhovedet ikke hører hjemme i et moderne samfund som det danske... et tørklæde, det er lige præcis en person, som er imod de danske normbegreber, værdibegreberne i Danmark og i vores kultur“. Citatet illustrerer, at hijab er et problem, fordi det muslimske tørklæde ifølge DF's opfattelse strider imod danske traditioner og værdier og derfor virker stødende på 'almindelige' dan-

skere. DF betragter hijab som et kulturelt, religiøst og indirekte politisk symbol. Der henvises i lovforslaget til, at tyrkiske kvinder bærer tørklæde af kulturelle årsager, palæstinensiske kvinder af politiske årsager og somaliske kvinder af religiøse årsager. Det er muslimske kvinder, der betragtes som ansvarlige for at bære tørklæde fra både DF og de konservatives side: „[Piger der] bærer tørklæde ... signalerer afstandtagen fra det danske samfund (KF). Mens DF fremhæver: „Det muslimske hovedtørklæde ... bruges som signal for et mandsdominerende instrument ... Desværre er der mange muslimske kvinder, der på nuværende tidspunkt selv har valgt at bære tørklæde/slør. ... [Men] man skal være klar over, at tørklædet jo er et symbol på sharia ... Og så længe tørklæderne er tilladte, vil både mandschauvinistiske mænd og fundamentalistiske kvinder værne om retten til at bære tørklæde.“ DF's løsning på problemet er derfor, at Folketinget ved et forbud mod at bære kulturbestemte hovedtørklæder skal tvinge kvinderne til at tage tørklædet af. Der kan identificeres flere forskellige forståelsesrammer i partiets argumentation, men de tre vigtigste er 'nationalisme/danskhed', 'demokrati' og 'kønlighed'. Analysen konkluderer, at partiets overordnede forståelsesramme må betragtes som klart nationalistisk, og at principper om demokrati og kønlighed anvendes som argumenter mod muslimske kvinder.

Det er bemærkelsesværdigt, at alle de øvrige partier tager afstand fra DF's forslag om et forbud mod at bære kulturbestemt hovedbeklædning i offentlige institutioner. De argumenterer for, at et forbud vil stride mod grundlæggende demokratiske principper, fordi det er rettet mod det muslimske tørklæde og derfor vil være diskriminerende over for en bestemt mindretalsgruppe. Politikerne henviser både til Grundlovens § 70 (forbud om religiøs diskrimination) og § 67 (religionsfrihed) samt til den Europæiske menneskerettighedskonvention og til Menneskerettighedserklæringens principper om religionsfrihed. De politiske partier har forskellige argumenter og forståelsesrammer, men 'den demokratiske' forståelsesramme anvendes både som et argument for og imod et tørklædeforbud: Dansk Folkeparti mener, at tørklædet er 'udemokratisk' og i modsætning til danske værdier, mens ordførerne for Det Radikale Venstre (RV) og Kristendemokraterne argumenterer for, at samfundet må acceptere tørklæder som en del af demokratiet. Flere partier argumenterer desuden inden for en 'kønlighedsforståelsesramme', som også anvendes både som argument for og imod et forbud. DF og Det Konservative Folkeparti (KF) var enige om, at tørklædet er kvindeundertrykkende, mens Venstre, Socialdemokraterne og Socialistisk Folkeparti fremhævede, at selv om tørklæder kan betragtes som symbol på kvindeundertrykkelse, vil et forbud ikke være en løsning på problemet. Alle partier var dog enige om,

at Islam er kvindeundertrykkende. (Andreasen & Siim 2007; Andreasen 2007).

Selv om alle politiske partier i 2004 afviste forslaget om et forbud mod at bære kulturbestemt hovedbeklædning – læs *hijab* – i offentlige institutioner, er det karakteristisk, at partierne anvendte forskellige argumenter, selv om de henviste til de samme principper og trak på forskellige forståelsesrammer som begrundelse for at afvise et forbud. På trods af at principper som ‘demokrati’, ‘religionsfrihed’, ‘kønsligestilling’ og ‘danske værdier’ indgår som centrale elementer i overordnede forståelsesrammer, vægtes argumenterne på forskellig måde. Gitte Lillelund Beck (Venstre) sætter fx fokus på liberale normer om religionsfrihed; Else Theil Sørensen (KF) lægger vægt på kønslighed/ulighed, på danske værdier om personlig frihed og på det patriarkalske muslimske samfund; Lotte Bundsgaard (SD) henviser til hhv. universelle, danske og social-demokratiske værdier om lighed og kønsligestilling; Anne Bastrup (SF) og Margrethe Vestager (Radikale) henviser til hhv. nationale danske og liberale frihedsværdier med tolerant multikulturalisme, når hun kritiserer Dansk Folkepartis forslag for at være ‘udansk’.

Burka-debat

I sensommeren 2009 fremførte det Konservative Folkeparti et forslag om et generelt forbud mod burkaer som en del af deres integrationsinitiativ *Demokratisk Integration* (Demokratisk integration, 2009). Partiets integrationsordfører, Naser Khader, udtalte: „Vi vil ikke se burkaer i Danmark. Vi kan simpelt hen ikke acceptere, at nogle af vores medborgere går med ansigtet tildækket“ (*Politiken*, 17. aug. 2009). I planen *Demokratisk Integration* kan man læse: „Vi bryder os heller ikke om påklædning, der signalerer undertrykkelse – som f.eks. burkaen. Vi vil arbejde for et forbud imod burkaer“ (Demokratisk Integration, 2009).⁵ Dansk Folkeparti og Socialdemokratiet støttede de konservatives forslag, hvorimod det andet regeringsparti Venstre var imod forslaget. Som et kompromis nedsatte regeringen den såkaldte „Burka-kommission“, der skulle undersøge omfanget af burkaer (i.e. nicab) i Danmark. Den fulde tildækning opfattes som problemet her. Problemet er ifølge de Konservative tosidet; dels er det et problem, at man ikke kan se ansigtet på mennesker, der er tildækket, og dels er det et problem, at den fulde tildækning, ifølge de Konservative, signalerer undertrykkelse. Som i Folketingsdebatten er der flere forståelsesrammer på spil i de Konservatives argumentation og forslag; de vigtigste er ‘nationalisme/danskhed’ og ‘kønslighed/ligestilling’.

Modsat DF’s lovforslag om at forbyde *hijab* for kvinder i offentlige erhverv, var de Konservatives forslag i udgangspunktet møntet på alle tildækkede kvinder –

uafhængigt af om der var tale om private eller offentlige personer. Et generelt burka/niqab-forbud vil være et alvorligt indgreb i danske borgeres privatliv og i religionsfriheden. På samme måde som med DF’s hijab-forbud vil et generelt burka/niqab-forbud være et brud på Grundlovens paragraf 67 og paragraf 70. Det vil ligeledes være i strid med FN’s menneskerettighedserklæring, der sikrer religionsfrihed (artikel 9) og forhindrer diskrimination (artikel 14). Det forekommer usandsynligt, at de Konservative – eller deres embedsværk – ikke vidste, at et generelt burka/niqab-forbud ville være i strid med Grundloven. Traditionelt har det Konservative Folkeparti ikke fremført forslag, som de ved ikke kan gennemføres juridisk. Om dette burka/niqab-forbud markerer en undtagelse, eller om det er udtryk for en ny symbolpolitisk linje, hvor forslag, der ikke kan gennemføres, fremsættes med det formål at opnå offentlig opmærksomhed og markere sig værdipolitisk, vides endnu ikke. Socialdemokraterne fremførte en tilsvarende, om end mere ambivalent, symbolpolitisk linje, da Henrik Sass Larsen forklarede, at partiet var for et generelt burka/niqab-forbud, men samtidig ville stemme imod et sådant forslag: „Vi synes stadig, at burkaer er et overgreb mod kvinder, og vi syntes oprindeligt, at det var en god ide med et forbud. Men alle de eksperter, vi har snakket med, siger, at det formentlig strider mod Grundloven. Dét må vi selvfølgelig bøje os for“ (*Information*, 6. sep. 2009). Begge partier fremstår her som populistiske i deres retoriske angreb på muslimske religiøse praksisser, som ingen af dem vil følge op med politisk handle.

Burka-kommissionen konkluderede, at det er uvist, hvor mange kvinder i Danmark der er fuldt tildækket, men at et kvalificeret skøn lyder på, at der er 100-200 kvinder med niqab (og ingen kvinder med burka) i Danmark (Thuesen 2009: 10 ff.). Samtidig viste dens resultater, at flertallet af de tildækkede kvinder selv havde valgt at bære niqab, samt at brugen af niqab ikke opmuntres blandt muslimer i Danmark, snarere tværtimod (Ibid: 17 f.). På trods af disse konklusioner blev et af resultaterne af kommissionens arbejde, at justitsminister Lars Barfoed (KF) i 2010 fremlagde et forslag om skærpet straf for at tvinge personer til at bære burka/niqab. Argumentet for lovforslaget, der indebar en ændring af straffeloven, var „at sikre, at strafferammen for at tvinge nogen til at bære en beklædningsgenstand, der skjuler vedkommendes ansigt, afspejler, at denne særlige form for ulovlig tvang indebærer et alvorligt indgreb i den personlige frihed“ (L 181, 2010). Her er det den demokratiske forståelsesramme, der er i spil. At tvinge nogen til at bære burka/niqab er en „særlig form for tvang“ og „et alvorligt indgreb i den personlige frihed“; det er altså en liberal demokratisk frihedsforståelse, der bringes i spil for at gennemføre lov-

forslaget. Forslaget blev kritiseret af Dommerforeningen, der fremhævede, at der allerede i straffeloven eksisterede et forbud mod at tvinge andre til at bære beklædningsgenstande, der skjuler deres ansigter (paragraf 26). Til denne kritik svarede Lars Barfoed, at den nye bestemmelse skal anvendes „i tilfælde, hvor nogen, f.eks. med trusler om vold, tvinges til at bære ansigtstildækkende beklædning som f.eks. burka eller niqab“ (L 181, 2010). Loven fremstår som en symbolpolitisk handling, hvilket Landsforeningen af Forsvarsadvokater også indikerer i deres kritik af lovforslaget: „[Lovforslaget] synes båret af ønsket om at markere en afstandtagen til bestemte fremmede kulturer, [idet] der synes ikke at være saglige grunde til lovregulering af det pågældende område“ (*Information* 6. april 2010). Lovforslaget blev vedtaget med stemmer fra Venstre, Konservative, Dansk Folkeparti, Socialdemokratiet (24 stemte for; 4 imod), SF undlod at stemme, mens de radikale, Enhedslisten og Liberal Alliance stemte imod (L 181, afstemning).

Alle politikere, uafhængigt af partitilhørsforhold, der argumenterer for et burka/niqab-forbud, fremhæver, at tildækning er kvindeundertrykkende. Men samtidig beskriver de også tildækkede kvinder, som de ansvarlige for tildækningen – og dermed for undertrykkelsen. De fremhæver også, at (muslimske) mænd, fædre, brødre og ægtemænd, der tvinger kvinderne til at tildække sig, er ansvarlige. I debatterne om burka/niqab bliver muslimske kvinder og deres tørklæder/slør ikke alene symbolet på undertrykkelsen, men selve legemliggørelsen af undertrykkelsen. Løsningen på problemet bliver derfor, at loven anvendes som middel til at (tvangs)fjerne tørklæder og slør.

Både Folketingsdebatten om hijab-forbud og den efterfølgende burka/niqab-debat er et udtryk for den såkaldte ‘blame the victim’-retorik (Andreassen 2007: 99). Kvinderne bebrejdes ikke alene deres tildækning, de gøres også ansvarlige for deres religions formodede kvindeundertrykkelse. Dette kan ses som et udtryk for, at muslimske kvinder i Danmark opfattes som en kropsliggørelse af det religiøse fællesskab. Tildækkede kvinder markerer med deres kroppe en forestillet skillelinje mellem det forestillede danske (kvindefrigjorte) fællesskab og det forestillede (kvindeundertrykkende) muslimske fællesskab (Andreassen & Lettinga 2010). Tørklædet er således blevet både et konfliktsymbol og en kampzone mellem majoriteten og minoriteten (Fenger Grøndal 2010).

Inklusioner og eksklusioner

I de danske politiske debatter om tørklæder og slør bliver tørklædet et symbol, der tillægges en række forskellige betydninger. En af de dominerende tolkninger er, at tørklæder er kvindeundertrykkende. I de to ovennævnte

debatter fremstilles tørklæder både som et symbol på undertrykkelse såvel som selve undertrykkelsens praksis. Debatterne om tørklæder og slør handler derfor om køn og ligestilling. Implicit i debatterne om ligestilling udspiller sig forhandlinger om og konstruktioner af dansk nationalitet og danskhed. Sat på spidsen kan man sige, at køn og ligestilling bliver gidsler i nationale debatter om inklusioner og eksklusioner i det multikulturelle samfund. Kampen om tørklæderne – og de symboler der indlæses på dem – bliver en platform, hvorfra kulturelle og religiøse mindretal kan inkluderes eller ekskluderes fra det danske nationale fællesskab (Christensen & Siim 2010). Argumenter for ligestillingen bliver her et middel til at kritisere muslimske minoriteter og tegne generaliserede billeder af muslimer som kvindeundertrykkende. Forestillingen om ‘dem’ som kvindeundertrykkende fører ikke alene til fordømme om ‘de andre’; det medfører også en racialisering af kønsforhold og ligestilling. Parallelt med forestillingen om tørklædet som kvindeundertrykkende er forestillingen om ‘os’, hvide, kristne, etniske danskere, som frigjorte. I de ovennævnte debatter bliver det at være dansk ensbetydende med at praktisere ligestilling. I det perspektiv fungerer anklager om kvindeundertrykkelse – det vil i denne sammenhæng sige anklager om at bære tørklæde og slør – som eksklusionsmekanismer (Andreassen 2010).

I Folketingsdebatten og burka-debatten tolkes tørklædet som symbol monolitisk, idet det udelukkende italesættes som kvindeundertrykkende. Forskningen har vist, at tørklæder og slør er multifacetteret (Laborde, 2006; Andreassen 2007; Saharso & Lettinga 2008), men den mangfoldighed, som tørklæder repræsenterer, kommer ikke til udtryk i de ovennævnte to debatter. En væsentlig årsag til den monolitiske symbollæsning af tørklæder er, at de tørklædebærende kvinder ikke har stemme i debatterne. Muslimske kvinder er nogle, der tales om, men ikke tales med, og deres udlægning af sagen og betydningsindlæsninger af tørklæder og slør finder derfor sjældent vej til debatterne⁶.

Politikernes påstande om, at Islam er en kvindeundertrykkende religion, og at danske muslimer – modsat etniske danskere – lever i undertrykkelse er en illustration af Spivaks „White men saving brown women from brown men“. Spivak viser historisk, hvordan hvide mænds idealer om at frelse ‘de andre’ kvinder ofte har medført negative konsekvenser i form af kulturel undertrykkelse og fratagelse af kvinders autonomi (Spivak, 1993). Miriam Cooke fører Spivaks pointe frem til i dag i sin analyse af, hvordan italesættelser af vestens mål om at frelse ‘brune kvinder’ fx har bidraget til at retfærdiggøre krigen i Afghanistan; her skal Vesten befri de afghanske (burka) kvinder fra kvindeundertrykkelse (Cooke 2002). Hvide mænds frelse

af brune kvinder bliver her et legitimt middel til at fremføre og gennemføre egne dagsordner i form af krig eller kulturel assimilation. Centralt for den danske situation er desuden, at denne frelse af brune kvinder bliver en måde, hvorpå man kan indskrive sig i det demokratiske, danske fællesskab. Khaders krav, om at muslimske kvinder skal fjerne deres tørklæder og slør, positionerer ham derfor som en integreret del af danskheden; en inklusion han opnår gennem symbolpolitiske handlinger og gennem eksklusioner af muslimske kvinder.

Populismens grænser i liberale demokratier

De danske debatter og politikers uforsonlige tone over for tørklæder og slør eksisterer paradoksalt nok sideløbende med, at der i dansk lovgivning kun findes få restriktioner for tildækkede kvinder. Dette peger på, at der – på trods af de følelseladede politiske debatter om muslimske tørklæder og burkaer – er grænser for symbolpolitikken og de populistiske kræfters gennemslagskraft i liberale demokratier. En sammenlignende analyse af debatter og regulering af tørklæder i Østrig, Holland og Danmark sætter fokus på dette paradoks: *At tre lande med stærke højrekræfter og et politisk flertal for en restriktiv indvandrerpolitik har haft en relativ imødekommende politik over for muslimske tørklæder* (Hadj-Abdou, Rosenberger, Saharso and Siim 2010). De har hver især oplevet en styrkelse af de populistiske højrekræfter og deres parlamentariske basis på trods af forskelle i nationale politiske institutioner, i religionens rolle i samfundet og forskellige erfaringer med kolonisering og immigration,

Spørgsmålet er derfor, hvorfor de politiske flertal har afvist forbud og stadig fører en relativ 'imødekommende' politik over for muslimske tørklæder på trods af en voksende politisering af immigration og Islam gennem de senere år. Flere faktorer kan bidrage til at forklare dette paradoks: Debatten om tørklæder kan i alle de tre lande karakteriseres som en form for *symbolpolitik*, da krav om forbud mod tørklæder anvendes af populistiske højrekræfter som et middel til at fastholde en restriktiv immigrations- og integrationsdagsorden og -politik. Desuden har den politiske magtstruktur og de grundlæggende politiske principper stor betydning for, om der føres en imødekommende politik. Her kan der identificeres centrale forskelle mellem de tre lande. I *Østrig* og *Holland* spillede religiøse kræfter uden for parlamentet og kristne partier, som ikke har interesse i at begrænse religionens rolle i det offentlige liv, en stor rolle i kampen imod et forbud. I *Danmark* spillede religiøse kræfter derimod ingen rolle. Her var parlamentet den centrale arena, og flertallet af de politiske partier var imod et forbud mod muslimske tørklæder begrundet i en tro på individuelle frihedsrettigheder. De politiske aktører argumenterede med indivi-

dets ret til at praktisere sin religion begrundet både med henvisning til Lutheranismen og til de pluralistiske demokratiske traditioner. Endelig spiller relationerne mellem stat og kirke en afgørende rolle. *Østrig og Holland* er sekulære stater, og deres imødekommende politik over for muslimske tørklæder er begrundet i principper om anerkendelse af religiøs pluralisme og beskyttelse af statens neutralitet. *Danmark* har derimod en etableret statskirke som formelt garanterer religionsfrihed og beskytter religiøse minoriteter, hvorimod Grundloven ikke garanterer lighed mellem religioner. Til trods for at kritikken af muslimske tørklæder (og burkaer) på en række punkter passer godt til grundlæggende træk i den danske politiske kultur, afviser flertallet af politiske partier et forbud mod tørklæder (og burkaer), idet det vil stride imod opfattelsen af religionsfrihed som en personlig sag, som staten ikke bør blande sig. Henvisningen til individuelle frihedsrettigheder og pluralistiske demokratiske principper er en del af forklaringen på, hvorfor den danske regering gik sammen med oppositionen i sin afvisning af at vedtage et forbud mod muslimske tørklæder i det offentlige rum.

Muslimske tørklæder fungerer som symbolske værdier, som deler de europæiske befolkninger (Kilic et al. 2008): Nogle tolker muslimske tørklæder som et symbol på mindretals ret til kulturel og religiøs anerkendelse og individets ret til selvbestemmelse. Andre tolker tørklæder som et symbol på religiøs undertrykkelse af kvinder. I de danske debatter har den sidstnævnte tolkning været dominerende. Tørklædedebatterne i Danmark, Østrig og Holland kan i det perspektiv fortolkes som et redskab for symbolpolitik snarere end et udtryk for et selvstændigt politisk 'problem'. Tørklædedebatter kan tolkes som politiske handlingers ekspressive del, som retter sig mod deres (re)præsentation i offentligheden (Edelman 1990). Den danske burka-debat er en illustration af dette. Her kommer tørklæder og slør til at repræsentere en symbolsk værdi, som henviser til politiske handlingers faktiske effekter snarere end en instrumentel dimension. I det perspektiv forstås tørklæder ikke som et væsentligt politisk 'problem', som der er behov for at finde en løsning på. I stedet må tørklædet fortolkes som udtryk for en form for symbolpolitik, der anvendes instrumentelt af de politiske partier som led i en strategi, der skal fremme politiske 'problemer' inden for nærliggende politikområder, for eksempel kontrol med migration og en restriktiv integrationspolitik.

Konklusioner og perspektiver

Denne artikel har diskuteret de danske debatter om regulering af muslimske tørklæder i et europæisk perspektiv med fokus på debatternes argumenter og bagvedliggende forståelsesrammer. Populistiske og nationalistiske kræfter

har vundet styrke gennem debatter og reguleringspraksisser over for etniske og religiøse mindretal i Europa gennem det foregående årti. De sammenlignende analyser viser, at det er omdiskuteret, hvordan lighed, ligestilling og anerkendelse defineres, og hvilke grupper, der er ekskluderet fra og inkluderet i det nationale fællesskab. Det er et generelt karakteristikum, at politikere ofte anvender en henvisning til 'forsvaret for liberale værdier og kønligestilling' som et led i den politiske kamp mod indvandring, Islam og muslimske tørklæder (Andreassen & Lettinga 2010). Det er på den baggrund tankevækkende, at den sammenlignende analyse af populismen i Østrig, Holland og Danmark viser, at der er grænser for den populistiske retorik, idet de pluralistiske demokratiske principper og liberale værdier også kan anvendes som et forsvar for et rummeligt demokrati, som anerkender mindretals kulturelle og religiøse forskellighed.

Analysen viste, at der er en række delvis overlappende forståelsesrammer i den europæiske debat, som kan genfindes i den danske debat, og den pegede på, at der eksisterer en kompleks sammenvævning mellem køn, etnicitet, religion og demokrati. Flere europæiske lande fremstiller ligestilling som et særligt nationalt (tysk, fransk, hollandsk, dansk etc.) særkende; og aktørerne anvender hensynet til kønligestilling som et argument både for og imod retten til at bære tørklæder og slør. På den baggrund kan der argumenteres for, at der er behov for en pluralistisk og multidimensionel tilgang til ligestilling, som synliggør, hvordan køn interagerer med andre ulighedsskabende kategorier som race/eticitet og religion (Siim & Skjeie 2008).

Norden har hidtil haft en liberal tilgang til regulering af tørklæder, som på nogen områder ligner de multikulturelle britiske og hollandske modeller. Det kan bidrage til at forklare, hvorfor det populistiske højres forsøg på at få vedtaget forbud mod at bære tørklæder i skoler og offentlige institutioner hidtil er blevet afvist af de øvrige politiske partier i Danmark og Norge. Ligesom det kan forklare, at reguleringen af det muslimske tørklæde ved lov først kom på den politiske dagsorden i Danmark i foråret 2008, og at det danske forbud mod religiøse symboler kun omfattede forbud mod, at juridiske dommere bærer tørklæde i retssalene.

De muslimske tørklæder, som bæres af et religiøst mindretal, repræsenterer en speciel udfordring for de nordiske principper og idealer om lighed og ligestilling. På trods af at Danmark hidtil har haft en liberal model for regulering af tørklæder, viser debatterne i Folketinget

og Burka-debatten, at både højrefløjen og venstrefløjen anvender feminisme og ligestillings-argumenter til fordel for en restriktiv politik over for religiøse og etniske mindretal og som begrundelse for en kritisk holdning over for muslimske tørklæder. Det fremgår af analyserne, at ligestilling i debatterne gøres synonymt med danskhed og dermed kommer til at fungere som en in- og eksklusionsmekanisme. Den restriktive danske tilgang til immigration har endnu kun medført begrænsede stramninger i regulering af tørklæder, men assimilationspolitikken har haft stor betydning for den offentlige diskurs, der har været yderst polariseret for og imod kvinders ret til at bære tørklæde. Det kan opfattes som et udtryk for populismens (demokratiske) grænser, at den stærke anti-muslimske retorik – der vil forbyde tørklæder og burka/niqab med henvisning til, at disse opfattes som ikke-danske, ikke-demokratiske symboler – hidtil ikke har formået at påvirke den nationale lovgivning i samme grad som den offentlige debat.

Set i et politisk teoretisk perspektiv illustrerer resultaterne, at der i alle lande eksisterer både spændinger mellem og modsatte tolkninger af grundlæggende demokratiske principper: På den ene side en universalistisk ligestillingspolitik for kvinders rettigheder, der tolker muslimske tørklæder som kvindeundertrykkende, og på den anden side en multikulturalistisk politik, som ønsker at imødekomme muslimske mindretals kulturelle og religiøse rettigheder. Nogle forskere tolker, som Høiris, konflikten om muslimske tørklæder som et udtryk for en spænding mellem liberal universalisme og (multi)kulturel partikularisme, andre argumenterer, som Siim, for at konflikten også henviser til en konflikt mellem to universelle principper; mellem kønsmæssig ligestilling og etnisk og religiøs ligestilling (Fenger-Grøndal 2010).

Fra et normativt demokratisk perspektiv kan tørklædedebatter bidrage til at diskutere, om og hvordan universelle principper og politikker om social lighed, retfærdighed og kønligestilling kan forbindes med principper om etnisk ligestilling og religionsfrihed. Set i det perspektiv er der behov for at formulere en *demokratisk og pluralistisk forståelsesramme*, som bygger på kulturel og religiøs mangfoldighed og dialog med de berørte parter om problemforståelse og -løsninger. En sådan forståelsesramme kan anvendes som inspiration for udvikling af en *multi- eller flerdimensionel forståelse af ligestilling*, som i praksis kan sammentænke kønsmæssig, religiøs og etnisk ligestilling.

Litteratur

- Andreasen, Rikke** (2007). *Der er et yndigt land. Medier, minoriteter og danskhed*, Tiderne Skifter.
- Andreasen, Rikke** (2010). „Tørklæder og krop – eksklusioner og inklusioner i det danske fællesskab“ i Inge Degn red. *Bag om sløret*, Århus Universitetsforlag (under udgivelse)
- Andreasen, Rikke & Lettiga, Doutje** (2010). „Veiled Debates: Gender and gender equality in European National narratives“, in Sieglinde Rosenberger & Birgit Sauer (eds.). *Politics, Religion and Gender. Regulating the Muslim Headscarf*, Routledge (fortc.).
- Andreasen, Rikke med Birte Siim** (2007). Country Report: Denmark, EU project VEIL, *upubliceret rapport*.
- Andreasen, Rikke, Linda Lund Pedersen & Birte Siim** (2008). Cross-national Comparisons. Denmark, *upubliceret rapport*.
- Bacchi, Carol** (2008). „The issue of intentionality in frame theory: the need for reflexive framing“ i Lombardo, Meyer & Verloo eds. *The Discursive Politics of Gender Equality. Stretching, Bending and Policymaking*, Routledge.
- Bergahn, Sabine** (2008). *Juridical Expertise on current regulations as well as on explanations for varieties in regulations and in the framing of European headscarf debates*. http://www.veil-project.eu/D17_Legal_Aspects.sD17_Legal_Aspects_summary_FEB_08.pdf
- Borchorst, Anette & Birte Siim** (2008). „Women-friendly policies and state feminism. Theorizing Scandinavian gender equality“ i *Feminist Theory*, vol 9 (2).
- Christensen, Ann-Dorte og Birte Siim** (2010). „Citizenship and Politics of Belonging. Inclusionary and Exclusionary framings of Intersectionality“, *Kvinder, Køn og Forskning*, Special Issue. Intersectionalities at Work: Concepts and Cases, nr.2-3; 8-17.
- Cooke, Miriam** (2002). „Saving brown women“, *I Signs* vol. 28, no. 1, 468-470.
- Demokratisk integration** (2009). Konservativt folkeparti, Aug. 18, 2009, <http://www.konservative.dk/nytogdebat/nyheder/august/sider/integrationsudspil.aspx>.
- Fenger-Grøndal, Malene** (2010). „Hvad gemmer der sig bag tørklædet?“ i tidsskriftet *Askerisk*, september-oktober; 15-17.
- Hadj-Abdou, L., S. Rosenberger, S. Saharso and B. Siim** (2010). „The limits of populism. Accommodative headscarf policies in Austria, Denmark, and the Netherlands“, in Sieglinde Rosenberger & Birgit Sauer (eds.). *Politics, Religion and Gender. Regulating the Muslim Headscarf*, Routledge (fortc.)
- Hedetoft, Ulf** (2004). „Magten, de Etniske Minoriteter og det Moderniserede Assimilationsregime I Danmark“, *GRUS*, nr. 71, pp. 69-92.
- Hedetoft, Ulf, Bo Petersson och Lina Sturfelt** (2006). *Invandrere och integration I Danmark och Sverige*, Göteborg- Stockholm: Makadam.
- Kilic, Sevgi, Sawitri Saharso & Birgit Sauer** (2008). „Introduction: The VEIL: Debating Citizenship, Gender and Religious Diversity“, Special Issue: VEIL: Debating Citizenship, Gender and Religious Diversity, i *Social Politics. International Studies in gender, State and Society*, vol. 15, No. 4, 2008, ss 397-410.
- Kilic, Sevgi** (2008). „The British Veil Wars“, *I Social Politics. International Studies in gender, State and Society*, vol. 15, No. 4, 2008, ss 333-454.
- Laborde, Cécile** (2006). „Female Autonomy, Education and the Hijab“, i *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, vol 9, no. 3, 351-377.
- Lutz, Helma, Ann Phoenix & Nira Yuval-Davis eds.** (1995). *Crossfires: nationalism, racism and gender in Europe*, London: Pluto Press.
- Necif, Ümit Mehmet** (2010). Tørklædets trekant: Æstetik, etik, politik, Center for Mellemløststudier, feb. 2010.
- Mouritsen, Per** (2006). „The particular Universalism of a Nordic civilization: common values, state religion and Islam in Danish political culture“, i Tariq Modood, Anna Triandafyllidou and Richards Zapata-Barrero eds. *Multiculturalism, Muslims and Citizenship. A European Approach*, London: Routledge, pp. 70-93.
- Kastoryano, Ritva** (2006). „French secularism and Islam: France’s headscarf affair“, i Tariq Modood, Anna Triandafyllidou and Richards Zapata-Barrero eds. *Multiculturalism, Muslims and Citizenship. A European Approach*, London: Routledge, pp. 70-93.
- Saktanber, Ayse & Gül Corbacioglu** (2008). „Veiling and Headscarf-Skepticism in Turkey“, *Social Politics. International Studies in gender, State and Society*, vol. 15, No. 4, 2008, 514-35.
- Saharso, Sawitri & Doutje Lettiga** (2008). „Contentious Citizenship: Policies and Debates of the Veil in the Netherlands“, *Social Politics. International Studies in gender, State and Society*, vol. 15, No. 4, 2008, 455-80.
- Saharso, Sawitri** (2007). „Headscarves: A Comparison of Public Thought and Public Policy in Germany and the Netherlands“, *Critical Review of International Social and Political Philosophy* (CRISPP), vol 10:4.
- Siim, Birte** (2007a). „Multikulturalisme, medborgerskab og køn. Nye ligestillingsdilemmaer“, *Tidsskriftet Politik*, nr. 2, ss 78-89.
- Siim, Birte** (2007b). „The challenge of Recognizing Diversity from the Perspective of Gender Equality – dilemmas in Danish citizenship“, *CRISPP – Critical Review of International Social and Political Philosophy*, vol. 10: 4.
- Siim, Birte & Anette Borchorst** (2008): „The multicultural challenge to the Danish Welfare state – Social Politics, Equality and Regulating Families“, in Janet Fink and Åsa Lundqvist eds. *Changing Relations of Welfare: Family, Gender and Migration in Britain and Scandinavia*, Ashgate..
- Siim, Birte** (2010). „Populismens grænser: Køn, demokrati og anerkendelse af forskellighed“, *CEVEAs tidsskrift VISION*, No. 2.
- Siim, Birte** (2010). „Det muslimske tørklæde, danskhed og national selvforståelse“ i Inge Degn red. *Bag om sløret*, Århus Universitetsforlag (fortc.)
- Siim, Birte & Hege Skjeie** (2008). „Tracks, intersections and dead ends. State feminism and multicultural retreats in Denmark and Norway“, *Ethnicities* vol. 8:3.
- Skjeie, H.** (2007a) ‘Headscarves in schools: European comparisons’, in Loenen, T. and Goldschmidt, J. (eds.) *Religious Pluralism and Human Rights in Europe: Where to Draw the Line?* pp. Amsterdam: Intersentia.
- Spivak, Gayatri** (1993). „Can the Subaltern Speak?“ In *Colonial Discourse and Post-colonial Theory*. Ed. Patric Williams et al., 66-111. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Staanæs, Dorte** (2004). *Køn, etnicitet og skoleliv*. Gylling: Samfundslitteratur.
- Thuesen, Ingolf m.fl.** (2009). *Rapport om brugen af niqab og burka*, København: Københavns Universitet.
- Verloo, Mieke & Emanuela Lombardo** (2007). „Contested Gender Equality and Policy Variety in Europe: Introducing a Critical Frame Analysis Approach“ in *Multiple Meanings of Gender Equality. A Critical Frame Analysis of Gender Politics in Europe*, CPS Books, Central European University Press, Budapest – New York.

Aviser

- Berlingske Tidende** den 18. maj, 2008, Indland, side 8
- Dahlin, Ulrik**, „Hård kritik af Lars Barfoeds udspil til skærpet burkalov“, *Information*, 6. april 2010.
- „K kræver forbud mod burka“ (2009). *Politiken*, 17. aug. 2009.

Hauberg-Pedersen, Marie og Maria Præst: Artikel i *Weekend Avisen*, den 19. juni, 2008.

Hornbech, Birthe Rønn: *Kronik i Politiken* den 14. maj, 2008.

Lehmann, Christian. „Socialdemokraterne skifter mening om burkaforbud“, *Information*, 6. september 2009.

Internetsider

http://www.ft.dk/?samling/20031/beslutningsforslag_oversigtsformat/B201.htm,

<http://www.veil-project.eu/>

<http://www.folketinget.dk/doc.aspx?samling/20081/MENU/00000002.htm>

http://www.ft.dk/samling/20091/lovforslag/L181/som_fremsat.htm#Abstract:

Noter

1. VEIL-projektet er et EU-projekt under 6. Rammeprogram (2006-2009) med otte europæiske lande: Østrig, Frankrig, Tyskland, Holland, Storbritannien, Danmark, Grækenland og Tyrkiet. Første resultater er publiceret i „Special issue: VEIL: Debating Citizenship, Gender and Religious Diversity, Social Politics“. *International Studies in Gender, State and Society*, No. 4, 2008. Projektets samlede resultater er under publicering i: Sieglinde Rosenberger & Birgit Sauer
2. En række forståelsesrammer kan genfindes på tværs af de enkelte lande, og der er samtidig en fælles europæisk forståelse af rettigheder og diskrimination, som bl.a. kommer til udtryk i Amsterdamtraktaten, § 13, i EU-domstolen og i den europæiske menneskeretlighedskonvention (Berghan 2008).
3. For en uddybende analyse af Folketingsdebatten, se Andreassen 2007.
4. Nøglebegrebet er ‘policy frame’, som med inspiration fra Iving Goffman defineres som „interpretive schemata that signifies and condenses ‘the world out there’ (se Kilic, Saharso & Sauer 2008; 402-03). Se Verloo & Lombardo (2007) for en uddybning af principperne bag the ‘critical frame analysis’ og Carol Bacchi (2008) for en uddybning af forholdet mellem ‘What is the Problem Approach’ (WPA) og kritisk frame analysis.
5. I Danmark bruges betegnelsen burka ofte fejlagtigt om alle former for tildækning. Der findes nærmest ingen kvinder i Danmark, der bærer burka; derimod findes der flere, der bærer niqab, og det er sandsynligvis det, der hentydes til med betegnelsen burka.
6. En undtagelse er Danmarks Radios Miss Tørklæde i 2008, en modekonkurrence arrangeret af Ungdomsprogrammet Skum ‘for at finde den mest modebevidste og mest tjekkede tørklædepige i Danmark’. Den blev stærkt kritiseret af både politikere og muslimske talpersoner og blev ikke gentaget i 2009 (Neccef 2010).